

พจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย (๕)

**คณะกรรมการจัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย
ในคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย^{*†}**

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ซึ่งเป็นหน่วยงานในสังกัดกระทรวงสาธารณสุข ที่รับผิดชอบในการถ่ายทอดองค์ความรู้และเทคโนโลยีด้านการแพทย์แผนไทย ในระบบบริการสุขภาพ ได้ร่วมมือกับสำนักวิทยาศาสตร์ราชบัณฑิตยสถาน จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถานขึ้น โดยมีเป้าหมายที่จัดทำพจนานุกรมศัพท์แพทย์และเภสัชกรรมแผนไทยอย่างน้อย ๑,๐๐๐ คำ เพื่อใช้เป็นเอกสารอ้างอิง. บทความนี้จึงนำศัพท์จากผลการพิจารณาของคณะกรรมการทั้ง ๒ คณะทยอยมาลงพิมพ์ในวารสารการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก เพื่อรับฟังความคิดเห็นของผู้ที่เกี่ยวข้องในวิชาชีพแพทย์แผนไทย เพื่อนำข้อคิดเห็นที่แตกต่างเสนอคณะกรรมการให้พิจารณาปรับปรุงต่อไป.

ศัพท์แพทย์แผนไทยเรียงตามลำดับอักษร

กต ก. บังคับลง ช่ม ทับ ดันให้ลงด้วยมือ ส่วนของมือ แขน
คอก เท้า ส่วนของเท้า อวัยวะอื่นใด หรือวัสดุอุปกรณ์อื่น
สำหรับตรวจวินิจฉัย ป้องกัน บำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง
เพื่อผ่อนคลายกล้ามเนื้อ หรือฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย.
กระโจม น. ผ้าที่คลุมบนโครง ซึ่งโบราณมักทำด้วยไม้ไผ่เพื่อ
เข้าไปอยู่ให้แห้งออก.

กระบองราหู ดู ลำบองราหู.

กระวาน น. ๑. เครื่องยาที่เป็นผลแก่แห่งของ พืชที่มีชื่อ

วิทยาศาสตร์ว่า *Amomum testaceum* Ridl. ในวงศ์
Zingiberaceae เครื่องยานี้มีชื่อสามัญว่า camphor seed,
clustered cardamom, round Siam cardamom หรือ
Siam cardamom. ตำราสรรพคุณยาไทยว่ามีรสเผ็ดร้อน
สรรพคุณเป็นยาขับลม ขับเสมหะ บำรุงธาตุ ผสมกับยา
ระบายเพื่อลดอาการไข้ท้อง แก้กลิ้นเหียนอาเจียน ขับโลหิต
กระจายเลือดและลม. กระวานขาว, กระวานจันทร์,
กระวานดำ, กระวานแดง, หรือกระวานโพธิ์สัตว์ ก็เรียก.
๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Amomum testaceum* Ridl.

^{*} คณะกรรมการที่ปรึกษา : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร.กำจร มัญญาปิจู, ศ.ดร.กาญจนา นาคสกุล, ศ.ดร.กฤษณา จูติมา, ศ.พิเศษ ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ศ.ดร.นพ.ปณต มิคะเสน, ศ.ดร.นพ.สมชัย บวรกิตติ, ศ.พิเศษ พญ.สมบุญ เกียรตินันท์, นางนัยนา วราอศฺวปติ, นพ.ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ผู้อำนวยการกองประกอบโรคศิลปะหรือผู้แทน, นายสุพจน์ แจ่มเร็ว, นายปวิตร วงศ์วิระ, นายสมบัติ พลายน้อย, นายปิ่นแก้ว ต้นนวล, นายบุญมี ทองศรี, นายประกอบ อุบลขาว, นายมนาวุฑฒ์ ผุดผาด, นายยงยุทธ ตริณูชกร, นางเย็นจิตร เตชะดำรงสิน, อนุกรรมการและเลขานุการ ดร.อัญชลี จูทะพุทธิ, อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ นางสาวสมทรง ศกุนตนาค, นางกนกทิมา สิทธิธัญกิจ.

[†] คณะกรรมการจัดทำ : ประธาน นพ.วิชัย โชควิวัฒน์, รองประธาน รศ.ดร.ชยันต์ พิเชียรสุนทร, อนุกรรมการ ศ.ดร.เพียรวิทย์ เหมือนนงษ์ญาติ, ศ.พิเศษ พญ. สมบุญ เกียรตินันท์, นางนัยนา วราอศฺวปติ, นพ. ปราโมทย์ เสถียรรัตน์, ร.ต.หญิงศิริพงษ์ แพทยานนท์, นายสมศักดิ์ หลีละเมียร, พ.ท. อัม แสงปัญญา, นายวุฒิ วุฒิธรรมเวช, นายสุวัฒน์ ตั้งจิตเรณู, ประธานกรรมการวิชาชีพสาขาแพทย์แผนประยุกต์หรือผู้แทน, นางกัญญา ดีวิเศษ, นางพรทิพย์ เดิมวิเศษ, อนุกรรมการและเลขานุการ ดร.อัญชลี จูทะพุทธิ, อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ นางสาวสมทรง ศกุนตนาค, นางกนกทิมา สิทธิธัญกิจ, นางมาลา สร้อยสำโรง, นางสาวจิรัชยา แก้วสนทยา, นางสาวธนาธิป นิยมแพ.

ในวงศ์ Zingiberaceae พืชนี้เป็นไม้ล้มลุก เหง้าทอดไปตามดิน ใบรูปขอบขนาน กาบใบหุ้มซ้อนเป็นลำดับเทียม ช่อดอกแบบเชิงลด รูปกรวยออกจากเหง้า มีใบประดับเรียงเวียนซ้อนสลับตลอดช่อ ในช่อใบประดับจะมีดอกสีเหลืองอ่อนหรือขาวยื่นพ้นช่อใบประดับออกมา ผลแบบผลแห้งแตก มี ๓ พู สีน้ำตาล.

กระวานขาว ดู กระวาน.

กระวานจันทร์ ดู กระวาน.

กระวานดำ ดู กระวาน.

กระวานแดง ดู กระวาน.

กระวานโพธิสัตว์ ดู กระวาน.

กรานพลู ดู กานพลู.

กรานพลู ดู กานพลู.

กรามพลู ดู กานพลู.

กรามพลู ดู กานพลู.

กลางหน น. กลางทาง ระหว่างทาง ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า "...โอมไชยศรีสิทธิสารประเสริฐ อัญเชิญเกิดแม่ซื้อเอ๋ย ครูตุเหลยบอกให้ รู้จักลักษณะแม่ ซื้อกระแหนเมืองบน แม่ซื้อกลางหนและเมืองล่าง ซึ่งให้โทษต่าง ๆ กัน...".

กลางหวา น. กลางแจ้ง หรือ บนท้องฟ้า.

กานพลู น. ๑. เครื่องยาที่เป็นดอกตูมแห้งของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Syzygium aromaticum* (L.) Merr. & L.M.Perry ในวงศ์ Myrtaceae เครื่องยานี้มีชื่อสามัญว่า Clove. ตำราสรรพคุณยาไทยว่ากานพลูมีรสเผ็ดร้อนปราศสรรพคุณกระจายเสมหะ แก้เสมหะเหนียว แก้เลือดออกตามไรฟัน แก้หืด ทำให้อาหารงวด แก้ปวดฟัน แก้วระมาด แก้ปวดท้อง แก้ลม แก้เหน็บชา แก้พิษโลหิต พิษน้ำเหลือง ขับน้ำคาวปลา ทำอุจจาระให้ปรกติ แก้ธาตุทั้ง ๔ พิกการแก้ท้องเสีย กดลมให้ลงสู่เบื้องต่ำ. กรานพลู, กรามพลู, กรานพลู หรือกรามพลู ก็เรียก. ๒. พืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Syzygium aromaticum* (L.) Merr. & L.M.Perry ในวงศ์ Myrtaceae พืชนี้เป็นไม้ต้น เรือนยอดเป็นกรวยคว่ำ ใบเดี่ยว เรียงตรงข้าม รูปใบหอก รูปรีแคบ หรือรูปไข่กลับแคบ ๆ มีต่อมน้ำมันมาก ช่อดอกแบบช่อเชิงหลั่น ออกที่ปลายยอด ผลรูปไข่กลับแกมรี แก่จัดสีแดง.

การบูร น. ๑. เครื่องยาดินหนึ่ง เป็นผลึกเล็กๆ สี โปร่งแสง

หรือสีขาว เมื่อทิ้งไว้บางส่วนอาจจับเป็นก้อน มีกลิ่นหอมฉุนเฉพาะตัว มีรสขมเล็กน้อย ร้อนปร่า แล้วตามด้วยความรู้สึกเย็น อาจได้จากแก่นของพืชที่มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cinnamomum camphora* (L.) J.Presl วงศ์ Lauraceae แต่ปัจจุบันมักได้จากได้จากการสังเคราะห์ทางเคมี โดยเริ่มต้นจากสารแอลฟาไพเนน (α -pinene) ในน้ำมันสน (turpentine oil) ได้เป็นการบูร (dl-camphor) ซึ่งเป็นสารผสมเรซิมิก (racemic mixture). เครื่องยานี้มีชื่อสามัญว่า camphor ตำราสรรพคุณยาไทยว่าการบูรมีสรรพคุณบำรุงธาตุ ทำให้อาหารงวด ขับลม ขับเสมหะ แก้ธาตุพิการ แน่นจุกเสียด ปวดท้อง ขับลมในลำไส้ กระจายลมทั้งปวง แก้คัน แก้ปวดตามเส้น แก้เคล็ดขัดยอก บวม แก้ปวดข้อ แก้ปวดเส้นประสาท แก้พิษแมลงกัดต่อย กระตุ้นหัวใจ แก้อาการหน้ามืด. ๒. พืชชนิดหนึ่ง มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Cinnamomum camphora* (L.) J.Presl วงศ์ Lauraceae พืชนี้เป็นไม้ต้น ทุกส่วนมีกลิ่นหอม โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่รากและโคนต้นจะมีกลิ่นหอมมากกว่าส่วนอื่น ๆ ใบเดี่ยว เรียงสลับ รูปไข่กว้าง หรือรูปรี ช่อดอกแบบช่อแยกแขนง ออกตามซอกใบ ดอกเล็กสีเหลืองอ่อน โคนเชื่อมติดกันเป็นหลอดสั้น ๆ ผลมีผนังชั้นในแข็ง ค่อนข้างกลม สีเขียวเข้ม ผลสุกสีดำ มี ๑ เมล็ด, Camphor tree หรือ Japanese camphor tree ก็เรียก.

กาโลทุข, กาโลทุก ดูใน แม่ซื้อ.

โกฐ, โกฏี, โกฏ, โกษฐ, โกฏฐ, โกด น. พิกัดยาประเภทหนึ่ง แพทย์แผนไทยแบ่งพิกัดโกฐออกเป็น ๔ พวก คือ โกฐทั้ง ๕, โกฐทั้ง ๗, โกฐทั้ง ๙, และโกฐพิเศษ มีสรรพคุณโดยรวมสำหรับแก้ไข้ แก้หืด แก้ไอ ทำให้หัวใจชุ่มชื้น กระจายลม แก้เสียดแทงสีข้างทั้งสองข้าง แก้ลมในกองธาตุ.

ขยา ก. กำหรือบีบยา ๆ แล้วคลายมือสลับกันตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย เพื่อให้กล้ามเนื้อคลายตัว. **คลึง** ก. ใช้มือหรือส่วนของมือ แขน ศอก เท้าหรือส่วนของเท้า หรืออวัยวะอื่นใด หรือวัสดุอุปกรณ์อื่น กดแล้วหมุนหรือเคลื่อนไปมาสำหรับบำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง เพื่อผ่อนคลายกล้ามเนื้อ หรือฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย.

เข้ากระโจม ๑. ก. เข้าไปอบควันยาในกระโจม มักใช้กับหญิงหลังคลอด. ๒. ก. เข้าไปนอนอยู่ในกระโจมหรือนอนคลุมโปงเพื่ออบให้เหงื่อออก สำหรับลดไข้. ๓. น. วิธีการ

หนึ่งในการดูแลสุขภาพของหญิงหลังคลอด ด้วยการนำหม้อต้มยาสมุนไพรเข้าไปในกระโจม แล้วใช้น้ำจากยาสมุนไพรอบตัวและรมใบหน้า โบราณเชื่อว่าช่วยบำรุงผิวกันการเกิดฝ้า แก่น้ำเหลืองเสีย ช่วยขับของเสียออกจากร่างกาย ช่วยให้โลหิตไหลเวียนดีขึ้น.

เขี่ย ก. ใช้นิ้วมือกด ดันเข้าและดันออกบริเวณส่วนของร่างกาย ได้แก่ ร่องไหปลาร้า สะบัก ข้อพับแขน/ขา ใต้ศอก หน้าแข้งและข้อเท้า เพื่อให้กล้ามเนื้อ เส้นเอ็นยืดออกเป็นปกติ.

ใช้จับโปง ดูใน จับโปงน้ำ.

คุ ก. โหม้ระอุอยู่ข้างใน.

เคลิ้น ก. ใช้นิ้วมือ ฝ่ามือ สันมือกดลงที่ส่วนของร่างกาย แล้วบีบแน่นไปมา.

จัดเส้น ดู ดึงเส้น.

งูทับทางขาว ดู งูทับสมิงคลา.

งูทับสมิงคลา (งูทับสะหมิงคลา) น. ชื่องูพิษชนิด *Bungarus candidus* (Linnaeus) ในวงศ์ Elapidae หัวสีดำ ตัวมีลายเป็นปล้องสีดำสลับขาว เขี้ยวพิษชนิดหนึ่งกับขากรรไกรบน ขยับหรือพับเขี้ยวไม่ได้ ตัวยาวประมาณ ๑ เมตร, งูทับทางขาว ก็เรียก.

จก ดู ดึงเส้น.

จกจัด ดู ดึงเส้น.

จับ ก. ใช้นิ้วหรือนิ้วมือสัมผัสหรือกำยัดส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย.

จับชีพจร ก. ใช้นิ้วมือแตะและกดเบา ๆ ลงบนเส้นเลือดแดงบางเส้น เช่น เส้นเลือดแดงที่ข้อมือ ข้อพับ ลำคอ ข้อเท้า เพื่อประเมินกำลังของเลือดลมหรือวินิจฉัยโรคหรืออาการ.

จับโปง, จะโปง น. ชื่อโรคชนิดหนึ่ง ทำให้มีอาการปวดบวมตามข้อ มีน้ำใสในข้อ โดยเฉพาะข้อเข่า และข้อเท้า แบ่งออกเป็น ๒ ชนิด คือ จับโปงน้ำ และจับโปงแห้ง ดังตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง [๒/๙๖] ตอนหนึ่งว่า "...ถ้าแลให้เจ็บทั่วสารพวงค์ แลให้ท้องแขงเปนดานให้แก็รอบสือ ชื่อว่าลมอันตคุณก็ว่า ถ้าแลให้เสียดเข้าชื่อว่าลมจะโปงสะคริวก็ว่า...", ลมจับโปงหรือลมจะโปง ก็เรียก.

จับโปงน้ำ น. ชื่อจับโปงชนิดหนึ่ง ที่มีการอักเสบรุนแรงของข้อเข่า หรือข้อเท้า ทำให้มีอาการปวด บวม แดง ร้อน และอาจมีไข้ร่วมด้วย จึงมักเรียกว่า ไขจับโปง.

จับโปงแห้ง น. ชื่อจับโปงชนิดหนึ่ง มีการอักเสบเรื้อรังของข้อเข่า หรือข้อเท้า ทำให้มีอาการบวมบริเวณข้อเล็กน้อย.

จับเส้น ก. กด คลึง ดึงกล้ามเนื้อหรือเส้นเอ็นในกล้ามเนื้อ.

โซน ก. โหม้ทั่วเต็มที เช่น ไฟลุกโซน.

ใช้ท้อง ก. ปวดมวนท้อง.

ดัด ก. ทำส่วนต่าง ๆ ของร่างกายที่คด โค้ง งอ หรือติดขัด ให้ตรง หรือเข้าที่ เพื่อป้องกันหรือบำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง หรือฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย.

ดึง ก. เหนี่ยว จุด และรั้ง เพื่อยืดเส้นเอ็น กล้ามเนื้อ หรือพังผืดของข้อต่อที่ยึดติดกันให้คลายออก หรือให้เข้าที่.

ดึงกระดูก ก. เหนี่ยว จุด และรั้ง เพื่อให้กระดูกเข้าที่.

ดึงเส้น ก. ใช้นิ้วมือกดลงบนกล้ามเนื้อหรือเส้นเอ็นตามร่างกาย แล้วดึงขึ้น, จัดเส้น จก หรือ จกจัด ก็เรียก.

ตาย ๑. ก. ลิ้นใจ, ลิ้นชีวิต, ไม่เป็นอยู่ต่อไป. ๒. ก. ลิ้นสภาพของการมีชีวิต เช่น สภาวะสมองตาย เนื้อตาย. ๓. ก. เคลื่อนไหวไม่ได้ เช่น มือตาย ตีนตาย. ๔. ก. รับความรู้สึกไม่ได้.

ทับหม้อเกลือ ก. เอาหม้อเกลือที่ตั้งไฟให้ร้อน วางบนใบพลับพลึงหรือใบละหุ่ง ซึ่งวางบนผ้าดิบ แล้วห่อรวบชายผ้าทำเป็นกระจุกลำหรับถือนาบบนหน้าท้อง หัวหน้า เอว สะโพก ขาหนีบ และตามตัวของหญิงหลังคลอด เพื่อเร่งให้มดลูกเข้าอู่ ขับน้ำคาวปลา และลดความตึงตัวของกล้ามเนื้อ.

นวด ก. บีบ กด คลึง จับ ดัด ดึง บิด ทูบ สับ ตบ ตี เป็นต้น ด้วยมือหรือส่วนของมือ แขน ศอก เท้าหรือส่วนของเท้า หรือด้วยอะไรรวมทั้งวัสดุอุปกรณ์อื่น เพื่อส่งเสริมสุขภาพ บำบัดโรคหรืออาการบางอย่าง ฟื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย หรือบางกรณีเพื่อการตรวจวินิจฉัยโรค.

นั่งถ่าน ก. นั่งक्रमบนที่นั่งซึ่งเจาะช่อง เอาถ่านที่คุหรือโซนแล้วใส่ในภาชนะ เช่น กะลามะพร้าว หรือกระโถนขนาดเล็ก วางไว้ใต้ที่นั่งให้ตรงกับช่องที่เจาะ ใช้สมุนไพรบางชนิด เช่น ผีวมะกรูด ว่านน้ำ ว่านหางค่าง ไพล ขมิ้นอ้อย หั่นให้ละเอียดตากแดดให้แห้ง บดหยาบ ๆ โรยที่ละหีบมือ ลงบนถ่านให้พูล่งเป็นคว้นผ่านช่องที่เจาะขึ้นสู่ฝั่เย็บของผู้นั่ง หรืออาจใช้วิธีการนั่งक्रमบนกระโถน หรือโอ่งขนาดพอเหมาะที่ใส่ถ่านที่คุหรือโซนและโรยสมุนไพรต่าง ๆ นั้นแล้วโบราณว่าเป็นการสมานแผลที่เกิดจากการคลอดลูก.

นาบหม้อเกลือ ดู ทับหม้อเกลือ.

น้ำคาวปลา น. น้ำที่ขับจากช่องคลอดหลังคลอดลูกแล้ว มีกลิ่นเหมือนคาวปลา โดยทั่วไปควรมีไม่เกิน ๑ เดือน.

ในเรือนไฟ ดู อยู่ไฟ.

บำรุงเลือด ดู บำรุงโลหิต.

บำรุงโลหิต ๑. ก. ทำให้เลือดมากขึ้นหรือดีขึ้น ดังคัมภีร์มหาโชตรัต [๒/๒๔๘] ตอนหนึ่งว่า “...ถ้าจะทำยาสำหรับปลูกโลหิต เอาตาอ้อยแดง ๑ ใบมะนาว ๑ น้ำส้มสาชู ๓ ส่วน เอา น้ำทำส่วน ๑ ต้มให้งวดกินเช้าค่ำถึง ๔ มื้อแล้วจึงชำระอีก เล่า จึงให้กินยาขับ โลหิตร้ายเสียจึงคลายแล้ว ถ้าแลกินยา ขับโลหิตเข้าไปแล้วใช้ โลหิตแข็งไป ขับไม่ออกเลย ถ้า แพทย์ผู้ใดจะวางยาชำระล้างท้องเสียก่อน แล้วจึงให้แตงยา ปลูกไฟธาตุขึ้นให้ปกติแล้ว จึงบำรุงโลหิตขึ้นเกิด...” ๒. ว. ซึ่งทำให้เลือดมากขึ้นหรือดีขึ้น ดังคัมภีร์มหาโชตรัต [๑๔/ ๓๗๓] ตอนหนึ่งว่า “...ถ้าแพทย์ผู้ใดจะรักษาสตรีภาพไปเมื่อ หน้า ถ้าเลหึงจำพวกใดตั้งแต่อายุได้ ๑๔ ปี ๑๕ ปี แล้ว ยังไม่มีระดูมาก็ดี ลางที่มีระดูมาแล้วกลับแห้งไปก็ดี ทาน ให้แตงยาบำรุงไฟธาตุเสียก่อน ให้ธาตุทั้ง ๔ บริบูรณ์ พร้อมแล้ว จึงแตงยาบำรุงโลหิต ให้โลหิตนั้นชุ่มออกมา...” บำรุงเลือด ก็เรียก.

บีบ ก. กดด้านทั้งสองของส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกายเข้าหากัน ด้วยมือ ส่วนของมือ หรือวัสดุอุปกรณ์อื่น สำหรับบำบัด โรคหรืออาการบางอย่าง เพื่อผ่อนคลายกล้ามเนื้อ หรือ พื้นฟูสมรรถภาพของร่างกาย.

ประคบ ก. นาบและกดคลึงตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกายด้วยความร้อนหรือความเย็น.

ประจุ ก. ขับออก ถ่ายออก.

ประจุโลหิต ๑. ก. ขับโลหิตระดูที่เน่าเสียออกจากช่องคลอด. ๒. ถ่ายอุจจาระที่เน่าเสียออกจากร่างกาย. ๓. ก. ขับเลือดเสีย ออกจากร่างกาย.

ประจุเสมหะ ก. ขับเสมหะออกจากปากหรือทางทวารหนัก.

ฝึยบีบ น. บริเวณระหว่างอวัยวะเพศกับทวารหนัก สำหรับหญิง มักฝึกขาดได้ง่ายเนื่องจากการคลอดบุตร.

พหิวาตา, พหิวาตาหทัย ดู ลมพหิ.

มดลูกเข้าอู่ น. มดลูกหดตัวเข้าสู่ภาวะปกติภายหลังคลอด.

เมืองบน น. ดินแดนที่อยู่เหนือพื้นดิน พื้นน้ำ เช่น บนอากาศ บนต้นไม้ บนภูเขา ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “...โอมไชยศรีสิทธิสาร ประเสริฐ อัญเชิญเกิดแม่ชื้อเอ๋ย ครูตุเลลยบอกให้ รู้จัก ลักษณะแม่ชื้อกระแหนเมืองบน แม่ชื้อกลางหนและเมืองล่าง

ซึ่งให้โทษต่าง ๆ กัน...”.

เมืองล่าง น. ดินแดนบนพื้นดิน หรือในน้ำ ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) [๔/๓] ตอนหนึ่งว่า “...โอมไชยศรีสิทธิสารประเสริฐ อัญเชิญเกิดแม่ชื้อเอ๋ย ครูตุเลลยบอกให้ รู้จักลักษณะแม่ชื้อกระแหนเมืองบน แม่ชื้อกลางหนและเมืองล่าง ซึ่งให้โทษต่าง ๆ กัน...”.

แม่ชื้อ น. เทวดาหรือผีที่เชื่อกันว่าทำหน้าที่ดูแลรักษาเด็กทารก ตำราแพทย์แผนไทยว่ามีแม่ชื้อจรและแม่ชื้อประจำวันเกิดทั้ง ๗ วัน โดยแต่ละตนมีชื่อและที่อยู่ดังนี้ แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันอาทิตย์ ชื่อวิจิตรนาวรรณ อยู่บนจอมปลวก, แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันจันทร์ ชื่อวรรณางคราญ อยู่ที่บ่อน้ำ, แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันอังคาร ชื่อยักษ์บริสุทธิ อยู่ที่ศาลเทพารักษ์, แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันพุธ ชื่อสามลทรรศน์ อยู่ที่ต้นศรีมหาโพธิ์, แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันพฤหัสบดี ชื่อกาโลทุกข์ อยู่ที่สระน้ำหรือบ่อน้ำใหญ่, แม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันศุกร์ ชื่อยักษ์นงเยาว์ อยู่ที่ต้นไทรใหญ่ และแม่ชื้อประจำเด็กเกิดวันเสาร์ ชื่อเอกาโลย อยู่ที่ศาลพระภูมิ, แม่ชื้อ ก็เรียก.

แม่วี ดู แม่ชื้อ.

ยักษ์นงเยาว์ ดูใน แม่ชื้อ.

ยักษ์บริสุทธิ ดูใน แม่ชื้อ.

ยี้ด ก. ทำให้ขยายตัว คลายออก หรือกลับสู่สภาพปกติ เช่น ยี้ดเส้น.

ลมขึ้น ดู ลมขึ้นสูง.

ลมขึ้นเบื้องสูง ดูลมขึ้นสูง.

ลมขึ้นสูง น. ชื่อโรคชนิดหนึ่งหรือความผิดปกติอันเกิดจากธาตุ ลม ผู้ป่วยจะมีอาการอ่อนเพลีย สวิงสวาย หน้ามืด หูอื้อ เป็นต้น ดังตำรายาศิลาจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) [๔/๔๒๙] ตอนหนึ่งว่า “...ตำรายาวัต โพธิ์ ยาแก้ลมขึ้นเบื้องสูง หลวงทิพรักษาทุเลเกล้าถวาย คือ เอายาดำ, กัญชา, อุจพิต, ดอกดิ่ง สิ่งละ ๔ ส่วน กระเทียม ๖ ส่วน, ว่านน้ำ, สะเอมเทศ, โศคน้ำเต้า, โศคพุงปลา, มหาหิงค์ สิ่งละ ๘ ส่วน ว่านเปราะ, ผลผักชี สิ่งละ ๑๒ ส่วน ชิงแห้ง, แก่นแสมทะเล, รากส้มกุ้ง, สะค่าน สิ่งละ ๑๖ ส่วน พริกไทย, เปลือกกันเกรา สิ่งละ ๒๔ ส่วน ทำเป็นจุนบด ละลายน้ำผึ้งรวงให้กินหนัก ๑ สลึง แก้ลมขึ้นสูงหายดี นัก ๆ...”, ลมขึ้น หรือลมขึ้นเบื้องสูง ก็เรียก.

ลมจะโป่ง ดู จับโป่ง, จะโป่ง.

ลมจะโป่งสะคริว น. อาการตะคริวบริเวณท้อง ที่เกิดขึ้นร่วมกับ จับโป่ง.

ลมจับโป่ง ดู จับโป่ง, จะโป่ง.

ลมชีวหาสดมภ์, ลมชีวหาสดม น. ชื่อโรคลมชนิดหนึ่ง ที่มีพิษมาก ผู้ป่วยจะมีอาการหนาว เรอ คลื่นเหียน ขากรรไกรแข็ง อ้าแล้วหุบไม่ลง พุดไม่ชัด ลิ้นกระด้างคางแข็ง มักเกิดแทรกลมอัมพาต หากรุนแรงจะทำให้ไม่รู้สึกรู้ตัว ปลูกไม้ต้นกำหนด ๓ วัน ๗ วัน ดังคัมภีร์ชวดาร [๑๔/๔๒๙] ตอนหนึ่งว่า "...ลมชีวหาสดมภ์ เมื่อแรกจับให้หาให้เรอแลให้เหียน แลขากรรไกรแข็งอ้าขบลงมิได้ ให้หนึ่งแฉไปไม่รู้สึกรู้ปลุกมิตื่น กำหนด ๓ วัน ๗ วัน...".

ลมตะกั่ง ดู ลมปะกั่ง.

ลมปะกั่ง น. ชื่อโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยจะมีอาการปวดศีรษะมาก อาจปวดข้างเดียวหรือสองข้างก็ได้ บางตำราว่ามักเป็นเวลากลางคืน ผู้ป่วยอาจมีอาการอื่นร่วมด้วย เช่น ตาพร่า วิงเวียน อาเจียน, ลมตะกั่ง หรือสันนิบาตลมปะกั่ง ก็เรียก.

ลมพหิ น. ชื่อโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยจะมีอาการปวดมากตามกระดูกสันหลัง ดังตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง [๒/๗๘] ตอนหนึ่งว่า "...เส้นนี้ชื่อปิงคลามันกลายเป็นลมพหิเมื่อแรกจับดังพิศมภ์หุ้มสังคยาขบย้อมขึ้นตามกระดูกสันหลังทั้งซ้ายขวา...", พหิวาตา หรือพหิวาตาหทัย ก็เรียก.

ลมลำบอง ดู ละบอง.

ลมอัษฎากาศ น. ชื่อโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมักมีอาการชาทั้งตัว ขยับแขนขาไม่ได้ เข็มมึน เป็นต้น ตำราแพทย์แผนไทยว่าเกิดจากความผิดปกติของลมในเส้นอัษฎากาศ ดังคำอธิบายภาพแผนนวด [๔/๔๙] ตอนหนึ่งว่า "...อัษฎากาศ จับหาสติมิได้ เข็มทั่วกาย-ขาไปทั่วตัวให้เสง...".

ละบอง น. ชื่อโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมักจะมีอาการปวดบวมตามข้อต่าง ๆ อาจเกิดได้กับทุกข้อต่อของร่างกาย ภายในข้อที่บวมนั้นจะมีน้ำเป็นเมือกขึ้น ดังตำราเวชศาสตร์ฉบับหลวง [๑/๘๐] ตอนหนึ่งว่า "...ชื่อละบองกาลบังเกิดแต่เมษะหญิงชายทั้งหลาย ถ้าแพทย์ไม่รู้สำคัญว่าลมจะโป่ง เปนปฏิกษัตตังไม่รู้ถึงโรค ครีสนัณวรรณนั้นดูพิกาล แล้วให้ปล่อยปลิงประคบเท่า ยาร้อนนกกกลมขับโลหิตออก ให้หมอนวดคนใช้นั้นไม่สู้เจ็บนักเที่ยวเดินไปได้ บวมตามข้อตามเกลียวปฏิกษัต ถ้าแพทย์ไม่รู้ถึงโรค ทำพิศมภ์จะตายด้วย

กาลหมุนนี้...", ลมลำบอง ก็เรียก.

ละบองราหู ดู ลำบองราหู.

ลำบอง ว. บวม. ตรวจสอบคำบาลี

ลำบองราหู น. ชื่อโรคชนิดหนึ่ง เกิดกับเด็กตั้งแต่แรกเกิดจนถึงอายุ ๑๒ เดือน ผู้ป่วยมักมีอาการเป็นเม็ดตามร่างกาย และอาการอื่น ๆ แตกต่างกันไปในแต่ละเดือน เช่น ลำบองราหู ที่เกิดในเดือน ๑ เมื่อเริ่มเป็นจะทำให้เจ็บผิวหนัง ขนลุก ผื่นขึ้นทั้งตัว นอนสะดุ้ง ร้องไห้ไม่มีน้ำตา, ละบองราหู หรือ กระบองราหู ก็เรียก.

ลูกประคบ น. เครื่องยาที่ห่อผ้า ผูกเป็นลูกกลม ๆ เมื่อจะใช้นำมาทำให้ร้อน เช่น นึ่ง แล้วนวดหรือคลึงบริเวณที่ต้องการ.

วรรณางคราญ, วัฒนางคราญ ดูใน แม่ซื้อ.

วิจิตรนาวรรณ, วิจิตรนาวรรณ ดูใน แม่ซื้อ.

สวังสวาย ก. อาการที่รู้สึกใจหวิว วิงเวียน คลื่นไส้ ตาพร่า จะเป็นลม.

สันนิบาตลมปะกั่ง ดู ลมปะกั่ง.

สันนิบาตหน้าเพลิง น. ใช้ประเภทหนึ่ง เกิดกับสตรีหลังคลอด ผู้ป่วยจะมีอาการไข้ตัวร้อนจัด เพื่อคลั่ง ขบฟัน ตาเหลือก แลปลิ้น เหน็บมือเย็น, ที่เรียก "หน้าเพลิง" เนื่องจากโบราณใช้เรียกไข้ที่เกิดกับสตรีหลังคลอดในช่วงอยู่ไฟ.

สารารณโลหิต น. โลหิตทั่วไป.

สามลทรรศน์, สามลทัศ ดูใน แม่ซื้อ.

เส้นอัษฎากาศ, เส้นอัศฎากาศ [อัสตะดาการ] น. ชื่อเส้นเส้นหนึ่งในร่างกาย ทำงานสัมพันธ์กับเส้นสุมนา มีทางเดินอยู่ระหว่างข้อหัวใจ ตำราแพทย์แผนไทยแบ่งเป็น ๒ ส่วน ส่วนบนไปที่ศีรษะ เรียกเส้นอัษฎากาศบน กับส่วนล่างไปที่แขนทั้งสองข้าง เรียกเส้นอัษฎากาศล่าง.

เส้นอัษฎากาศบน ดูใน เส้นอัษฎากาศ, เส้นอัศฎากาศ.

เส้นอัษฎากาศล่าง ดูใน เส้นอัษฎากาศ, เส้นอัศฎากาศ.

หม้อเกลือ น. หม้อตาลใส่เกลือเม็ด.

หม้อตาล น. ภาชนะดินเผามีรูปร่างคล้ายหม้อทรงเตี้ยสำหรับใส่น้ำตาลโตนด.

เหยียบ ก. วางเท้ากดลงไปบนส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย.

อบ ก. ร้อนชื้นไอน้ำหรือไอน้ำปรุกลั่นด้วยสมุนไพร ในบริเวณที่ไอน้ำนั้นกระจายออกไปไม่ได้.

อยู่ไฟ ๑ ก. นอนหรือนั่งผิงไฟ ใช้กับสตรีหลังคลอด โบราณมักใช้ไฟจากไม้ที่ติดไฟง่าย ให้ความร้อนดีและนาน ไม่

แตกปะทุ เช่น ไม้สะแกนา ไม้มะขาม. ๒. น. กระบวนการดูแลสุขภาพของมารดาหลังคลอดในระยะแรก ซึ่งครอบคลุมการนอนหรือนั่งผิงไฟ การเข้ากระโจม การอบสมุนไพร การขับหม้อเกลือ การนึ่งถ่าน การกินยา การนวด การประคบ เป็นต้น โบราณเชื่อว่าความร้อนจะช่วยให้มดลูกเข้าอู่ได้เร็วขึ้น ช่วยขับน้ำคาวปลา ช่วยให้เลือดลมของสตรีหลังคลอดไหลเวียนดีขึ้น ลดการเกร็งและปวดเมื่อยของกล้ามเนื้อ ช่วยให้แผลฝีเย็บหายเร็วขึ้น ลดอาการเจ็บปวดอันเกิดจากการหดตัวของมดลูกและจากเต้านมคัด ช่วยให้ความอบอุ่นแก่ร่างกาย เป็นต้น, ในเรือนไฟ ก็เรียก.

อัมพฤษ [อำมะพริก] น. ๑. ชื่อเส้นเส้นหนึ่ง อยู่เหนือสะดือ เป็นเส้นที่ต่อเนื่องจากเส้นสุมนา การทำงานและความผิดปกติจะสัมพันธ์กับเส้นสุมนา ดังคัมภีร์ธาตุมังคัล [๑/๑๔๙] ตอนหนึ่งว่า “...ที่จะเป็นโทษหนักนั้นแต่เส้นอันชื่อสุมนา **อัมพฤษ** เส้นสุมนานั้นผูกดวงใจมีแต่จะให้สวิง ให้สวาย หุนหุรายหิวโหยหาแรงมิได้ อันว่าเส้นอัมพฤษนั้น มีแต่จะให้กระสับกระส่าย ให้อ่อนให้เย็น ให้เมื่อย ให้เสียวไปทุกเส้นทุกเอ็นทั่วทั้งตัวตั้งแต่ศีรษะตลอดลงไปถึงที่สุดจนเท้า บางทีให้เจ็บเป็นเวลา...”. ๒. ชื่อลมที่พัดจากปลายเท้าขึ้นไป

ทั่วตัว ทำให้อวัยวะต่าง ๆ อ่อนแรงเคลื่อนไหวไม่สะดวก ดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๘๒] ตอนหนึ่งว่า “...โกฏกระดุกแก้มอัมพฤษ กระทำให้คลื่นเหียนให้จุกเสียดให้หูตึงให้ตามืด...”. ๓. ชื่อโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการอวัยวะบางส่วน เช่น แขน ขา อ่อนแรง เป็นโรคที่คล้ายคลึงกับอัมพาตแต่อาการน้อยกว่า, เขียนว่า อัมพฤษ หรืออัมพะฤษ ก็มี.

อัมพาต [อำมะพาต] น. ๑. ชื่อลมที่พัดจากปลายเท้าขึ้นไปทั่วตัว ทำให้อวัยวะบางส่วน เช่น แขนขาตาย ลิ่นกระด้างค้างแข็ง. ๒. ชื่อโรคชนิดหนึ่ง ผู้ป่วยมีอาการอวัยวะบางส่วน เช่น แขนขาตาย ไม่มีความรู้สึก ดังคัมภีร์สรรพลักษณะสรรพคุณ [๒/๓๘๙] ตอนหนึ่งว่า “...เปลือกมะรุมแก้มอัมพาต ให้มือตายเท้าตายหูตึงลิ่นกระด้างค้างแข็ง...”, เขียนว่า อัมพาธิ อัมพาต อัมพาต อัมพาธ อัมพาธิ หรืออัมพะพาธ ก็มี. (ส. อม + วัต).

อัมพฤษ, อำมะพฤษ ดู อัมพฤษ.

อัมพาต, อัมพาต, อัมพาธ, อัมพาธิ, อำมะพาธ ดู อัมพาต.

เอกาไลย ดูใน แม่ชื่อ.